

NATIQLIK HAQQINDA FRAQMENTAL DÜŞÜNCƏLƏRİMİZ

Vaqif QURBANOV,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru

O şey ki bizlərə lap aşikardır,
Onda da gizli bir xəzinə vardır.
Nizami Gəncəvi

Açar sözlər: natiqlik, başlıca amil, maraq, çatdırmaq, ümumiləşdirmə, keyfiyyət, nəticə, biliyin qiymətləndirilməsi, son nəticə.

Ключевые слова: ораторство, главный фактор, интерес, довести, обобщения, качество, результат, оценка знаний, окончательная результат.

Key words: Oratory, basic factor, interest, to generalize, deliver, quality, result, valuing of the knowledge, last word

Bu mövzuya giriş məqsədilə dillərdə dastan olan belə bir məlum fikirlə başlayaq: "Söz nitqin əsasıdır".

Bəs sözüün gücü, qüdrəti nədedir? sualına hər kəs cavab verə bilməz. Deməli, natiqlər sözə qiymət verməyi bacaran insanlardır. N.Gəncəvi sözü "gözəllik", M.Füzuli "şəhanə inci", S.Vurğun "dahiələrin eşqi" adlandırmışdır. M.Ə.Sabir "Söz" şeirində sözü "göylərin günəşi" adlandırır. O yazır ki, söz həqiqət nurudur və zərərlər öz ziyasını sözdən alır. insanlıq aləminin gülşəninə mənəvi s: feyz, xeyir- bərəkət gətirir. Söz fikrin ildırım, qəlbin parıltısı, xəyalın işığıdır. Həmin fikir nəzmlə belə səslənir:

*Ey söz, nola, dersəm sənə xürşudi-
səməvat,*

*Səndən alıyır nuri-ziyayi həmə
səməvat.*

*Bir nuri- həqiqətsən, edib həqq səni
nazil*

*Ki, nəqs edəsən aləmi- nasutə füyuzat
(2, s. 53)*

Hər bir xalqın öz qəhrəman övladları - iğid oğul və qızları olduğu kimi, onların içərisində iti zehni, parlaq nitqi və dərin zəka-

sı ilə parlayanları da var. Azərbaycan xalqının tarixində A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov M.Rəfil, Ə.Sultanlı, Ş.Qurbanov fenomen natiqlər sayılırlar.

XX əsrdə Azərbaycan səmasında Heydər Əliyev ulduzu parlamış və xalqın üzərinə şəfəq saçmışdır. Ulu öndər tarixə həm də hikmət xəzinəsi saçan parlaq nitqi ilə düşmüşdür. "Mədəniyyəti yüksək olan xalq həmişə inkişaf edəcək", "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir" (1) deyən o böyük azərbaycanlı öz zəmanəsinin görkəmli natiqlərini heyrətdə qoyan aydın bir dillə danışırdı. O, müdrik qərarları ilə yanaşı, dünya natiqliyinə parlaq nitqi, habelə dilin keşiyində duran bənzərsiz şəxsiyyət və böyük mütəfəkkir kimi düşmüşdür.

Ulu öndər siyasi və hüquqi natiqlikdə Allah vergisi idi. Onun nitqində polad kimi möhkəm məntiq vardı. Alimlərimiz öz çıxışlarında ulu öndərin nitqinin akademik səviyyəindən necə bəhrələndiklərindən həvəslə danışırlar...

Akademik natiqlik tələbələr, magistr-

lar, müəllimlər, alimlər qarşısında elmi üslubda səslənən və özünəməxsus cəhətləri ilə xarakterizə olunan məharətli nitq növüdür.

Akademik nətiqlikdə mövzu və problem sırf elmi arqumentlərin sayısından analitik təfəkkürün məhsuluna çevrilir. Odur ki, alim – nitq adını doğrultmaqdan ötrü humanitar və planetar düşüncə tərzinə uyğunlaşmaqla yanaşı, nitq normalarının düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, səlislik, məntiqlik, yığcamlıq, orijinallıq, ifadəlilik və s. kimi amillər kompleksinə öz məharət arsenalına daxil etməlidir [5, s. 79].

Başlıca amillər kompleksini nəzərdən keçirək:

1. Akademik nətiqin hər bir elmə (təbiət, texniki, humanitar) məxsus ümumi cəhətlərə, o cümlədən fəlsəfiyə bələd olması təbiidir. Çünki bu cəhət onun funksionoloji vəzifəsinə daxildir.

Bizə elə gəlir ki, elm sahəsindən və ixtisasından asılı olmayaraq, alim fəlsəfi anlayışlardan dürüst şəkildə baş çıxarmalıdır. Böyük yunan filosofu Aristotel 335-ci ildə “Ritorika” kitabını yazana qədər “Kateqoriyalar”, “Estetika”, “Etika”, “Poetika” və s. kitablarını yazmışdı. Bizim bu gün haqqında danışdığımız akademik nətiqin və fəlsəfəsinə şərh etməkdən ötrü özümüzü yə gərək Aristotel əsərlərinə və yaxud da onun ideya ardıcıllarının (İbn Sina, Böhmnyar, Tus) idrak nəzəriyyəsinə çevirik [6, s. 80].

2. Metodologiyani həm idrakın, həm də təlimin əsası, dəyərləndirmə və şərh etmə meyarı hesab edirlər. Aydın ideya istiqaməti, yolu olan alimlər metodoloqlar adlanırlar. Metodoloq alim öz nitqinə fəlsəfi aspektdən qiymət verməklə başlayır. Onun nitqində müvafiq mövzunun fəlsəfi əsasları xüsusi mövzuya çevrilir.

Son bir neçə ildə bu məsələ ali

təhsildə xeyli aktuallaşıb. Məsəl üçün, institut, universitet və s. strukturlarında təkmilləşməyə və yaxud da ixtisasartarmaya göndərilən müdavimlər tələb edirlər ki, onların qarşısında ideya generatorları, animatorları və moderatorları çıxış etsinlər. Dəvət olunan alimlər humanitar elmlərdə aparıcı nəzəriyyələrin tarixi təkamülü və cəmiyyətin inkişafında, alimlərin rolunu, Azərbaycan alimlərinin dünya elmində mövqeyi, idrakın və təlimin metodlarından istifadə, yaxud da modern təfəkkürün notecələri – Milli Təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum), interaktiv və integrativ təlim və s. barədə problemi mübahizə söyləsinlər. Kibernetik və tarixçi nətiqlər öz mübahizələrini XXI əsrin tələbi ilə elmi idarəetmə və təbiiətin elminin strukturuна uyğun qursunlar.

Dilçi nətiqin mövzusu oğr konkret olaraq “dillərin zənginləşməsi”dir, o, mütləq fəlsəfi ümumiləşdirmələrinin müvafiq tezislər üzərində quraraq deməlidir. Ədəbi dilin zənginləşməsi ünsiyyətin dinamik xarakter alması hesabına baş verir. Yəni bir dil öz mövcud sözlərindən istifadə ilə dinamik inkişaf çevrilirsə, bu onun artma, çoxalma, yenisiyi yaratma imkanlarını zənginləşdirir.

3. İxtisasartarma kurslarında filoloq dilçi nətiq bütün elmə və yənn sahəsindən olan müəllimlər maraqla dınləmək istəyirlər. Son illərin müşahidələri göstərir ki, təkmilləşdirmə kurslarında dınləniləcək mübahizələr müdavimlərin rəyi əsasında proqramlaşır. Müdavimlər öz rəylərində daha çox Nizami Cəfərov, Rafael Hüseynov, İsa Həbibbəyli, İlqar Fəhmi kimi alimlərdən filoloji nitqlər dınləmək istəyirlər. Çünki onların öz mübahizələrini interaktiv formalarda və məzmununda debat, diskussiya–dialoq metodları əsasında qurmaları, xüsusən də alimlərə fikir söyləməyə, məsə-

ləyə münasibət bildirməyə imkan yaratmaları ali təhsil müəssisələrindən gələn alimləri xüsusilə razı salır.

Müasir nətiqin məharəti təhvil olunan məsələ ətrafında deyilənləri ümumiləşdirəmə qabiliyyəti ilə ölçülür. Bu cəhət nəinki akademik mübahizələrə, eyni zamanda orta, orta ixtisas və ali təhsildə müəllimin şərhinə də aiddir.

Parlaq nitq sahiblərindən mübahizələrə ciddi hazırlıq tələb olunur. Məsəl üçün, alim–nitq oğr humanitar ixtisaslıdırsa, mübahizələrində dəqiq elmlərdən danışarkən ehtiyatlı olmalı, hökmlərində, mülahizələrində diləntan təsəvvürü yaratmamalıdır.

Ərəb–fars dillərini incəliklərinə qədər bilməyən, yalnız eşitdiklərinə əsasən hökm verən alim dəfələrlə fakt qarşısında qoyulduqlarının şahidi olmuşuq. Belə vəziyyətə düşməmək üçün nətiqin dəqiqlik prinsipi nə əməli tələb olunur. Bu prinsip düzgünlük, dəqiqlik norması kimi akademik nətiqlikdə xüsusilə gözlənilməlidir.

Eyni zamanda siyasətşünas, dışşünas və ya hüquqşünas ixtisası akademik nətiqlərə də həşiyəyə çıxmalarında, improvizələrində uzunçuluq etməmək tövsiyə olunur. Üslub dəyişməklə dınləyicidə improvizə ilə maraqlanmaq istəyənlər boşboğaz yunan nətiqlərinin tarixi səhvlərini təkrar etməməlidir. Görkəmli nitq Şıxalı Qurbanov deyirdi ki, yunan–Roma nətiqləri Demosfen, Sisserondan hüquq və siyasət nətiqliyini öyrənək, ancaq dınləyiciyə məlum olan, uqlaqları deşən şablon xarakterli frazalar işlətməyi yox.

4. Dahi Nizaminin dövründə də məlum deyənələr münasibət sət olmuşdur. Şair “məlum deməkdən kimə fayda var?” hikmətini bu məqsədlə yazmışdır.

Təkrarlar standartların yaranması və

onənyə çevrilməsidir. Odur ki, alim–nitq hər il öz nitqini eyni cür qursasa, öz fənni və ya oxuduğu mübahizə mövzusu barədə dərinlən düşünmərsə, necə deyirlər, yerində sayır; beləliklə, bakalavradəkliləri magistraturada da təkrar edir. Bu, yolverilməzdir. Akademik nətiqlikdə dahi Nizaminin elmlə bağlı hikmətlərindən (biologiyaya, astronomiyaya, fizikaya, riyaziyyata dair əfəzilərindən sübut məqsədilə) istifadə edilməlidir.

“Öyrənmək, öyrənmək, yənnə də öyrənmək” – deyən humanitar düşüncə sahibləri dilindən, dinindən, milli mənsəbiyyətdən asılı olmayaraq, bəşəriyyətə məxsus zəka sahibləri. Onların peyğəmbərcəsinə söylədikləri insanları yeni–yeni anlayışlarla sılahlandırmışdır. Bu mənadə dərsdəndə Aristotel, Platon, Sokrat, İbn–Sina, Nəsirəddin Tus, Şeyx Sadi, Nizami Gəncəvi və başqa görkəmli şəxsiyyətlərdən gətirilən sitatlər və ya iqtibaslar nitq məzmunlu etməlidir.

Əlbəttə, akademik nətiqin öz dınləyiciliyi qarşısında yaradıcılığında demə verməsi (o nə qədər böyük alim olsa belə) həssas dınləyicini razı salmır. AMEA–nın müxbir üzvi N. Cəfərov demişkən: “Akademik nətiq elmdən danışmalıdır, özündən yox”.

Yeri gəlmişkən, burada Nizami müəllimlə bu barədə keçirdiyimiz söhbəti xatırlatmaq yerinə düşərdi:

V.Q.: Nizami müəllim, Siz Azərbaycan dilindən, Heydər Əliyevin dil siyasətindən danışdınız, iqtibaslar etdiniz, şərhlər verdiniz, lakin kitablarınızın adını çəkmədimiz.

N.C.: Mən Tofiq Hacıyevin, Ağamusa Axundovun, Rafael Hüseynovun yazdıqlarını dedim, ulu öndərin dil siyasətindən ideya istiqamətlərinə ümumiləşmiş qiymət verməyə çalışdım.

V.Q.: Ona görə də müdavimlər Sizi dinləmək istədilər. Öz müəllimləriniz olan Mirçalə Paşayev və Muxtar Hüseyinzadənin qətiyyətli çıxışlarından, eyni zamanda son dərəcə təvəzükarlıqlarından həm yazır, həm də danışırız. Bunlar mənim ürəyimdən xəbər verir.

Ancaq heç də bütün alimlər öz müəllimlərinə danışırlar. Özlərindən danışırlar. Kitablarını tərifləyir, orada qaldırdıqları məsələni kəşfə bərabər yenilik hesab edirlər.

N.C.: -Təəssüf ki...

V.Q.: Rafiq Əliyev də heç vaxt özündən danışmadı. Lütvi Zadədən danışdı. İdarəetmə elmindən danışdı. Çingiz Abdullayev detektiv romanlarından danışdı, özündən yox.

N.C.: Elə də olmalıdır. Bilirsinizmi, müəllim-nətiq alimiyi ilə faxr etməli deyil; çünki onun da bilmədikləri çox olur. O, daima müdriklərdən öyrənməyi tövsiyə etməli və dahi Füzulinin nümunə göstərməlidir. Füzuli deyirdi: "İlahi, könlümə hər elmdən bir pay ver, bilirsən ki, mənim könlüm müəllimdir, mənim tifi-dəbistanı" [4, s.193].

Yaxud dahi şair hikməti, həqiqəti, müəmmarı öyrənməyə can atmağın vacibliyini hamıya məsləhət görür və deyirdi:

Günəm etmə hər hikmətdən xəbərdar idi Əftatun,

Həqiqət elmdən aqah alim sanma sən Loğman! [5, s.184].

V.Q.: Akademik nətiqlikdə hər bir müddəə, hər bir mülahizəə, hər bir hökmün əsasında idrakın qanunları dayanmalıdır.

Nətiqin özünə gün kimi aydın olmayan fikirləri, əslinə müvafiq olmayaraq şərh etməsi yolverilməzdir. Alimlərimiz də Füzulinin humanitar qəyali fikirlərini çox yaxşı bildikləri kimi şərh edərək elmi səhvlərə yol verirlər. Onlar Füzulinin "Söz" qəzəlinin ikinci beytini səhv izah

edirlər:

Artıran söz qədrini sidiq ilə qədrir, artırar

Kim, nə miqdər olsa, əhlin eylər o, miqdər söz.

Burada "kim" sözlünün əvəzlik deyil, bağlayıcı olduğunu göstərmək fikri daha düzgün qatdırılmasını təmin etmək olur.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim M.Əsgərov bu beytin şərhini belə verir: "Çünki söz nə qədər qiymətli olsa, bir o qədər əhlinin (yəni onu danışdıqına işlədənini) qiymətini və hörmətini artırır" [3, s.88].

N.C.: Nitqə diferensiasiya olunlarınterinqasiya edilərək ümumiləşdirilməlidir. Akademik nətiqlikdə dilin fəlsəfəsinin materialist, idealist və ya dilin da metafizikəsinə yozumlarına da beləlik vacib şərtidir. Məsələyə sofist və ya monist baxışlar antik yunan filosofların nəzəriyyələrində var. Odur ki, akademik nətiqədən müntəzəm mütləli əsasında dərin düşünmə tələb edilir. Qədim dövrlərdə bütün məlum elmlər fəlsəfə elmindən ehtiva olunurdu. Eyni zamanda, ana dili dilin qayda-qanunlarına və bu dildə yaradılan ədəbiyyata birlikdə deyilərmis. Əslində elə indi də elə olmalıdır. Ana dili deyəndə biz gərək dilimizi və ədəbiyyatımızı birlikdə nəzərdə tutaq. Ədəbiyyat dilin ifadə formasıdır. Eyni zamanda bu günün nətiqliyində başlıca istiqamət ideya istiqaməti olmalıdır. Filoloq da, tarixçi də, filosoflar da öz elmi mülahizələrində gənclərə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq çağırışları ilə müraciət etməli, onlara böyük Cavidin bu sözlərini inamla xatırlamalıdır:

Gücsüz tanrıdansa güclü qəhrəman, Hörmətə, təzimə layiq hər zaman!

V.Q.: Mühazirə metodikasını interaktiv aparılmalıdır. Halbuki çox vaxt bu, belə olur. Bu prosesdə müəllim fəal olursa, tələbə qeyri-fəal qalır. Müəllim elmi

hökmlərini mənbələrdə, məxozlərdə, mülahizələrdə, ideyaların istinad deyil, kitabdan köçürdükələri əsasında verməmiş olur.

Konkret desək, "Qarabağ problemi ilə üz-üzə" mövzusunda mühazirənin motivasiyası və aparılması ardıcılığı belə olmalıdır:

1. Psixoloji ovqat yaradılır və mövzu dinləyicidən alınır;

2. Mövzudan irəli gələn əsas ideya müəyyənləşdirilir;

3. İdraki suallarla mühazirədə toxunulacaq "açar" məsələlər göstərilir (Azərbaycan torpaqları, mübarizə əhval-rühiyyəsi, Qarabağ diyünü, ümidin əhval-rühiyyəsi olmasa, komandana inam və s.)

4. Tələbələrə qeydlər götürmək və sual vermək hüquqları xatırlanılır;

5. Sual-cavab dəqiqəsi keçirilir (bunlar əks-əlaqə istiqamətində qurula bilər) və s. [5, s.84] və mövzu ilə bağlı açılan məsələlər (məzmun) ümumiləşdirilir.

Qeyd edək ki, bu yol müəllimin (nətiqin) elmi potensialını da, şəraitini də göstərir, tələbələrə dinləyib-anlama, dərkətmə, sualvermə, söhbət-qəşşulmə mədəniyyəti də təkmilləşdirir elmi. Yeri gəlməmiş, Qərb təhsilində mühazirə metodologiyası məhz belə qurulur.

Rusiya Federasiyası lisey, gimnaziya, seminarıya, kollec və s. təhsil müəssisələrində akademik mühazirələr keçirildiyindən, eyni zamanda alimlərin öz metodikalarından, inkişafediriciliyi və təbii-ədici innovasiyalarından istifadə etdiklərindən «Народное образование» jurnalının nömrələrində silsilə yazılar dərc olunur.

Təhsil Nazirliyi ali təhsil müəssisələrindən elmi-metodik ideyaları öyrənib ümumiləşdirən akademik mərkəz kimi daha çox istifadə etməli, akademik dərslər keçirməlidir. Bu kimi tədbirlər də televiziyanın "Mədəniyyət" kanalı ilə nümayiş etdirilməlidir. Çünki gələcəyin alim nətiqləri, yəni müəllim-nətiqlər bu yolla təkmilləşmiş və ixtisaslaşmış olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, "Elm", 1998.

2. M.Ə. Sabir, *Hophopnoma. II cild. Şərq-Qərb, Bakı, 2004.*

3. Əsgərov M. Nətiqlik sənətinin əsasları. "Maarif", 1985.

4. Əhmədov Ş. Mühazirəçilik məharəti, nətiqlik sənəti. Bakı, "Gənclik", 1985.

5. Məhəmməd Füzuli. "Heyrat, ey büt", Gənclik, Bakı, 1989.

6. V. Qurbanov. Nətiqlikdə başlıca amillər. Azərbaycan Müəllim İnstitutunun "Xəbərləri", "Müəllim" nəşriyyatı., Bakı, 2008, səh. 79-83.

РЕЗИМЕ

Фрагментарные мысли о риторике

В статье конкретно раскрываются все комплексы требований, относящиеся к этому виду ораторства, поднимаются вопросы, высказываются мнения и предлагаются конкретные направления для улучшения преподавания в институте.

SUMMARY

Fragmented thoughts about rhetoric

In this (article) all complexes of requirements concerning to this kind of speaking are particularly opened, questions rise, opinions express and concrete directions in this area improvement of teaching in institute are offered.